

KASIM B. İBRAHİM'İN KELÂMÎ RİSÂLELERİ*

Binyamin ABRAHAMOV

Çev.: Mehmet ÜMİT**

Bölüm I

Nizam delili (argument from design), Kasım b. İbrahim'in eserlerinde Allah'ın varlığına ilişkin temel delillerden biri olarak kullanılır. O iki kısımdan oluşur:

1. Dünyanın yaratılmışlığı, dünyanın her tarafında görülen yaradılışın işaretleriyle ispatlanır.
2. Bu işaretler mükemmel olduğundan onları sadece Allah'ın yaratabileceği apaçıktır.

Kasım'ın varsayımı, yapılmış ve yaratılmış olan her şeyin bir yapıcısı ve yaratıcısı olduğudur. Yaratılmışlar kendi kendilerini yaratamazlar. Yine tecrübeyle kanıtlanmıştır ki, insan yaratıcı olamaz. Bu işaretler, sadece dünyanın yaratılmışlığını değil, aynı zamanda onun varlığının Allah tarafından insanın faydası için istihdam ve idare edildiğini ispatlar. Bu hususta nizam delili teleolojik delille örtüşür.

Kasım tarafından kullanılan diğer iki delil ise, terkihi delili (argument from composedness) ve değişim delili (argument from change), Nizam delilinin yeniden ifadesinden başka bir şey değildir. İyi tasarlanmış dünyadaki terkihi delili, Allah-tan başkasının olamayacağı bir yaratıcının varlığına işaret eder. Bu yüzden de, tabiatta meydana gelen mükemmel değişimler, insanın bizzat kendisinden dolayı varolmasıyla açıklanamaz. Bilakis onlar, akıllı bir yaratıcı nedeniyle vardır.

Dördüncü delil olan tahsis delili, dünyadaki çeşitli fenomenlerden hareketle Allah'ın varlığına ulaşır. Eğer Allah gibi bir tahsis edici olmasaydı, bütün fenomenler birbirine eşit olurdu.

Nizam delili, bazı Hıristiyan ve Yahudi yazarlar (Yuhanna ed-Dimeşkî, Ebû kurrâ, Saadia, Bahya b. Pakuda, Maimonides) tarafından olduğu kadar bazı Mu'tezililer (Cahız, Nazzam, Hişam el-Fu'atî, Sahib b. Abbâd) ve diğer bazı müslüman yazarlar (Makdisi, İbn Hazm, Gazalî, İbn Rüşd, Fahreddin er-Râzî) tarafından da kullanılır. Hatta dünyanın yaratılmasını ve Allah'ın varlığını ispatlamak için spekülâtif argümantasyonu kullanan yazarlar tarafından da ihmal edilmemiştir. Öyle ki, örneğin Kasım'ın *K. ed-delil es-Sağîr*'inde ve Saadia'nın *K. el-Emânât ve'l-İ'tikadât*'ında da durum budur.

* Bu metin, Prof.Dr. M. Schwarz danışmanlığında Binyamin Abrahamov tarafından yapılan ve aslı İbranice yazılan *The Theological Epistles of al-Kâsim ibn İbrâhîm* (Tel Aviv University 1981) başlıklı doktora tezinin İngilizce özetinin Türkçe çevirisidir. Türkçe'ye çevirip yayınlamama izin verdiği için Prof.Dr. Binyamin Abrahamov'a teşekkür ederim.

** Yrd. Doç.Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

Dünyadaki düzenin/nizamın sadece Allah'ın varlığına ilişkin bir delil değil, aynı zamanda O'nun birliği, hikmeti ve kudretinin de bir delili olarak hizmet ettiği iyi bilinir. Madelung'a göre Mu'tezililer tarafından kullanılan geleneksel metot, ilk aşamada dünyanın yaratılmışlığını ve insanın yaratmaya kadir olmamasını ispatlamak, ikinci aşamada yaratıcının varlığını ispatlamak içindir. Dünyadaki düzen yaratıcının ilmini ispat eder. Kasım bu iki Mu'tezili metodu takip eder; biri geleneksel olanı, diğeri sadece bazı Mu'tezililer tarafından kullanılan dünyada görülen mükemmel işaretlerden hareketle ortaya konan Allah'ın varlığının istid-lali. Kasım şüphesiz bazı risalelerinde bu ekolün terminolojisini kullanmaktan kaçınmasına rağmen geleneksel Mu'tezili metottan etkilenmiştir. Hatta Mu'tezili etki onun kullandığı fikirlerde apaçıktır.

K. ed-Delil es-Sağır risalesi, Mu'tezili ekolün dogmatiklerinden doğrudan etkilendiğinden Madelung tarafından sahte kabul edilir. Madelung aslında, *K. ed-Delil es-Sağır*'deki gibi otantik olarak kabul ettiği risalelerde (*K. ed-Delil el-Kebîr* ve *K. et-Tevhîd*) ileri sürülen Nizam delilini oluşturan (ilk üçü yukarıda zikredildi) bu üç aynı delille ilgilenmiyormuş gibi gözükmektedir. Aslında, *K. ed-Delil es-Sağır* ile önceki iki risale arasında iki fark vardır. Sonrakinde (*K. ed-Delil es-Sağır*'de) argümanların çoğunluğu, spekülatif ve tarzı farklıdır. Ancak a) spekülatif argümantasyon, Madelung tarafından otantik kabul edilen risalelerde de bulunduğundan b) (Madelung tarafından otantik kabul edilen) aynı risalelerde de tarz farklılıkları olmasından c) eserin Kasım tarafından (çalışmalarının listesi) yazılıp yazılmadığına dair harici delilin ikna edici olması gerçeğinden ötürü onun Kasım'a atfedilmesi uygun olmayacaktır.

Madelung aynı zamanda *K. er-Redd ale'l-Mulhid*'in otantikliğinden de şüphe eder. Ancak Kasım'ın oğullarından birinin onu yazdığını varsayarak/kabul ederek Kasım'ın doktrinleri hakkındaki açıklamanın genel bir kaynağı olarak onu kullanmaya rıza gösterir. *K. ed-Delil es-Sağır*'e uygulanan kriter, *K. er-Redd ale'l-Mulhid* için de aynı derecede savunulabilir. Bu nedenle o, Kasım'ın eseri olarak düşünülür.

Bölüm II

Kasım'a göre Allah'ın birliğinin, biri harici diğeri de dahili olmak üzere iki anlamı vardır; Allah, kendinden başka hiçbir ilah olmadığı anlamında birdir ve O, parçalardan oluşmadığı anlamında birdir. Kasım, Allah'ın harici birliğini ispat için delil olarak Kur'an ayetlerini iktibas eder/aktarır. Ancak onun bazı muhalifleri (yani skeptikler, dualistler, Hıristiyanlar) Kur'an'a inanmadığından dolayı, o spekülatif argümantasyona başvurmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Kasım *K. ed-Delil el-Kebîr*'de, eğer ilahilik iki veya daha fazlaya bölünseydi, onun sahiplerinin her biri onun bir kısmından noksan olacağını ve ilahiliğin bir kısmına sahip olamayanın da Tanrı olamayacağını ileri sürmektedir. Bu nedenle ilahilik, sadece bir kişiye, Tanrı olana aittir. Aynı şekilde mutlak kudret de, iki parçaya bölünemez. Çünkü, bu iki parçanın her biri bir diğere hakim olmadığı için, göreceli olarak zayıf kalırlar. Bu nedenle mutlak kudret, sadece birine aittir, ki

oda Tanrı'dır. Bu iki argümanla, Kasım'ın *K. ed-Delîl es-Sağîr* ile *K. er-Redd ale'l-Mulhid*'inde bulunan temânü delili olarak bilinen delil arasında büyük bir benzerlik vardır. İki sonsuz failin varlığı potansiyel olarak temânüyu ortaya çıkaracağından, bu son delilin özü, sadece bir harici failin Kadir-i mutlak olabileceğidir.

Dualizmin (*K. er-Redd ale'z-Zındük*, *K. er-Redd ale'l-Mulhid*) ve teslisin (*K. er-Redd ale'n-Nasârâ*) reddi, Allah'ın birliğini ispat etmede bir hareket noktası olarak iş görür. Dualistlere (Maniheist versiyon) göre dünya, iki ezeli prensibin mutlak iyi-ışık ve mutlak kötü-karanlığın karışımının bir sonucu olarak var olmuştur/meydana gelmiştir. Kasım, onları araz (o, bu terimi kullanmasa da) olarak düşündüğünden bu iki prensibin ezeli olmayıp, meydana getirildiklerini/muhdes olduklarını kanıtlar. Dualistlere karşı ikinci temel argümanı, ışığın mutlak iyilik ve karanlığın mutlak kötülük olduğu anlayışını, ışığın bazen zarara bazen faydaya yol açtığını, aynı şeyin karanlık için de geçerli olduğunu söyleyerek reddeder.

Kasım, teslis öğretisinin ortodoks versiyonunu reddeder. Bu öğretiye göre Tanrı, hepsi bir özü oluşturan üç ayrı esastır. Hıristiyanlara reddiyesinde Kasım, Allah'ın/Tanrının dahili birliğine değil harici birliğine atıfta bulunur. O, üç tür argüman kullanır.

1. Hıristiyanların kendisi tarafından kullanılan çelişkili ifadeler,
2. İsa'nın bir insan olduğunu gösteren Yeni Ahit'ten ayetler,
3. İsa'nın insan tavrıyla/davranışıyla ilgili Kur'an'ın delili

Kasım'ın sıfatlarla ilgili anlayışı, Allah'ın dahili birliği üzerine inşa edilir. Gerçekten onun eserlerinde, ahenkli ve sistematik olarak düzenlenmiş sıfatlar öğretisi yoktur. Onun sıfatlarla ilgili görüşünü anlamak için düşünülmesi gereken birkaç risalesinde dağınık bazı fragmanlar vardır. Kasım'a göre Tanrı'da değişim yoktur. Çünkü hareketler/eylemler onda meydana gelmez ve O, parçalardan oluşmuş değildir. Bu nedenle Allah, mutlak bir ve tektir. Bu ifade, saf Mu'tezilî anlayışı olan, Allah'ta gerçek ayrı varlıklar olarak sıfatların inkârını ima eder. Bununla birlikte-Kasım (s. V), bir yandan Allah'ı mutlak bir ve basit olarak, diğer yandan Allah'ı, bir grubu kendinden ayrı olmayan, kendisiyle birlikte sonsuz olan ezeli sayısız sıfatlara sahip olduğunu düşünerek kendi kendisiyle çelişki içinde gibidir. Bu çelişkiye öne sürülen çözüm, muhtemelen Kasım'ın Allah'ın sıfatlarını O'nun zatıyla aynileştirmesinde bulunabilir. Ancak bu aynileştirme problemi çözmez. Çünkü bu ne Ebu'l-Huzeyl tarafından kullanılan formül -o, Allah'ın sıfatlarını zâtıyla aynileştirse de onları, sadece Allah'ın yüklemeleri olarak düşünür- ne de Nazzam tarafından kullanılan formül -o, Allah'ın zâtıyla bildiğini, diğer sıfatlar da aynı şekilde, ileri sürerek sıfatların gerçek varlığını inkâr eder-dür. Spinoza, Josef Albo'yu takip ederek Tanrı'nın birliği ve onda var olan sıfatların çokluğu arasındaki çelişkiye; sıfatların çokluğu, sıfatlar sayıca sınırlı ve onlardan her biri zaman bakımından sınırlı olduğu sürece Tanrı'da bir çokluğu gerektireceğini, fakat şayet sıfatlar sayıca sınırsız olur ve onlardan her biri ezeli olursa bu Tanrı'da çokluğun olmadığı/olmayacağı anlamına geleceğini öne sürerek bir çözüm bulmaya çalışır. Allah ezeli olduğu için, zâtıyla özdeşleşmiş olan ve bu yüzden O'ndan ayrılmayan

O'nun sıfatları da ezelidir. Bu çözüm Kasım'a atfedilebilir. Onun en son çalışmaları arasında düşünülen *K. ed-elîl es-Sağûr*'de, Kasım, problemle ilgili Nazzam'ın çözümünü tercih eder.

K. ed-Delîl el-Kebîr'de Kasım, Allah'ın yaratılmışlardan/alemden mutlak farklılığının O'nun tek sıfatı olduğunu ifade eder. Bu ifadenin bildiğim kadarıyla İslâm kelimasında bir muadili yoktur. Burada bir defa daha kendisiyle çeliştiği ortaya çıkar. Yani yukarıda ifade edilen sıfatların çokluğuna zıt olarak bir sıfatla sınırlama. Bu probleme çözüm muhtemelen sıfatların semantik yönüyle ilgili incelemede bulunabilir. Kasım muhtemelen Kur'an'da Allah'ı tasvir eden sıfatların çoğunluğunun insanı da en azından kısmen tasvir edebilir olduğu fikrini savunur. Sadece bir sıfat yalnız Allah'a hasredilir. O da, yaratılışın hiçbir parçasının O'nunla örtüşmediği, O'nun varlığının mutlak olarak yaratılıştan farklı olduğudur.

Kasım'ın eserlerinin büyük bir kısmı, teşbihin (Allah'ı yaratılmışlara benzetme) reddine tahsis edilir. Kasım'a göre teşbih, Allah'ın mutlak birliğinin ana düşmanıdır. Zira Allah gerçekte bir olduğu için herhangi bir şeyin O'na benzemesi mümkün değildir. Literal/lafzi olarak alındığında insan organlarını ve fiillerini Allah'a atfeden Kur'an'daki ayetler, Kasım tarafından metaforik olarak yorumlanır. Bunlar müteşâbih ayetlerdir. Onların gerçek anlamını bilmek için literal anlamı yorumlarıyla (te'vil) çelişmeyen muhkem ayetlere müracaat etmek gerekir ve öncekileri bu sonrakiler ışığında açıklamak gerekir. Böyle bir metot, Mu'tezili Sâhib b. Abbâd tarafından da kullanılır. Zemahşeri tefsirinde, bunu takip edilmesi gereken doğru metot olarak deklare eder.

Kasım, daha çok Haşeviyye ve Rafiziler arasında yaygın olan bazı antropomorfik anlayışları da reddeder. Allah'ın arşa istivâsını veya diğer bazı yerlerde bulunmasını düşünmek kabul edilemez. Allah yönetim ve hükümlerinin her yerde var olması anlamında her yeredir.

Kasım, Allah'ın görünürlüğünü inkâr eder. Zira O, hiçbir anlamda hiçbir şeye benzemediğinden görülemez. O'nun görülebilirliği, hiç kimsenin O'nu göremeyeceğini ifade eden Kur'an ayetleriyle de ispat edilir. Diğer ayetlere göre ise insanlar ahirette Allah'ı göreceklerdir. Kasım, 'görme'yi, Allah'ın hükmünün görülmesi veya Allah'tan mükâfatı/karşılığı bekleme anlamına tahsis ederek açıklar. Allah'ın ahirette insana verilecek altıncı bir duyu ile görülebileceği anlayışı da Kasım tarafından reddedilir. Kasım Mu'tezile'yi takip ederek Allah'ı görmenin O'nu bilmek anlamına geldiğini söyler.

Kasım aynı zamanda Müşebbihe'nin, Kur'an öğretisi üzerine inşa olunan Allah'ın insan gibi konuştuğu fikrini de reddeder. Allah konuşmaz, sadece konuşmasını yaratır. Allah'ın konuşması olan Kur'an, sonuç itibarıyla yaratılmıştır. Madelung ("The Origins of the Controversy Concerning the Creation of the

Koran¹ makalesinde), Kur'an hakkındaki tartışmanın, –Mihnedden (yani 827-848) önceki dönemde- temel olarak Kur'an'ın gerçekten Allah'ın sözü olduğunu ileri süren ve ezeli olduğunu iddia etmeksizin yaratılmış olduğunu inkâr eden gelenekçilerle/Ehl-i Hadisle, Allah'ın konuşmadığını fakat sözünü yarattığını ileri süren Cehm'in öğretisini takip edenler arasında olduğunu ifade eden bir tez ileri sürer. Bu tezi kabul ederek biz, yukarıda ifade edilen Ehl-i Hadis'i reddiyeyi içeren *K. Adl ve't-Tevhid*'in 848 (Mihne'nin son yılı)'den sonra değil, 827'den önce yazıldığı sonucuna ulaşırız. Ve bu yüzden Madelung'un (*Der Imam...* adlı eserinde), bu çalışmanın doğrudan Mu'tezilî ekolden etkilendiğinden dolayı Kasım'ın çalışması olmadığı iddiasına muhalif olarak bu eserin muhtemelen Kasım tarafından yazıldığı sonucuna ulaşırız. Ayrıca bu reddiye Kasım'ın antropomorfizm karşıtı öğretisiyle de oldukça iyi bir uyum içindedir.

Diğer üç antropomorfik anlayış da Kasım tarafından reddedilir: 1.Allah'ın bir ruha sahip olduğu, 2.Allah'ın ışık olduğu, 3.Allah'ın yüzünün olduğu.

Kasım, Müşebbihe'yi reddinde çok ileri gitmez. Allah'ı yaratılmışlara atfedilen her hangi bir isimle nitelemenin yasaklanmış olduğunu iddia eden Cehm'in aksine Kasım, Allah'ın bir şey olduğunu savunur. Çünkü Kasım'a göre şey, var olan her hangi bir şeyi gösterir.

Bölüm III

Hür irade ve kader hakkındaki tartışma, İslâm Teolojisindeki ilk aşamayı teşkil eder gibidir. Yaygın kader inancının muhalifi Mu'tezile'nin öncülleri Kaderiyye idi. Onlar, eğer insanın kötü fiilleri Allah tarafından önceden belirlenirse, Allahın, kendini inkâr, insanın iyiyi yapma ihtimali ve sonuçta da Allah'ın mükâfatına layık olması hususunda insana zulmetmiş olabileceğini ileri sürerler. İnsanın hür iradesini savunmadaki Mu'tezilî amaç, iki katlıdır: a. Mükâfatlandırma ve cezalandırma anlamına gelen Allah'ın adaletini savunmak, b. Allah'ın insanın kötü fiillerini önceden tayini, insanın kötüyü yapmaya mecbur olduğunu doğrulamaya hizmet edeceğinden insanı ahlaki davranışa cesaretlendirmek.

Bu meselede Kasım, sadece anlayışlarını alarak değil aynı zamanda terminolojilerini de kullanarak Mu'tezile'yi takip eder. Allah'ın adaleti, onun eserlerinde beşin dışında İslâm'ın ikinci prensibi olarak görünür ve o doğrudan ilkinden yani Allah'ın birliğinden çıkarılır. Gerçekten bir olan zulmetmez. Çünkü zulüm fiili/yanlış yapma fiili, gerçek bir olmayanda yani insanda var olur. Allah'ı insana benzetmeyen kimse Allah'ın adaletini kabul etmelidir.

Allah'ın adaleti, ilk olarak Allah'ın insana gücünün üstünde bir şey yüklemeyeceği anlayışıyla ifade edilir.

Allah, insanın fiillerini yaratmaz. İnsanın fiilleri Allah tarafından yaratılmış olsaydı O, insanı uyarmaz, tehdit etmez, övmez, suçlamaz, va'd etmez, va'd et-

1 *Orientalia Hispanica Sive Studia F.M. Pareja octogenario dicata*, ed. J.M. Barral, vol. I/1, Leiden: E.J. Brill, 1974, ss. 504-525.

mezdi/korkutmazdı. Allah, insana bu değişik tarzlarda hitap eder. Çünkü insan, pek çok alternatif içinde yolunu seçme hakkına sahiptir.

Kasım, insanın fiillerinin Allah'ın kararı/hükmü/emri ve belirlemesi ile belirlendiği anlayışını da reddeder. Şayet insanın fiilleri Allah tarafından belirlenmiş olsaydı, Allah, insanın kötü fiillerini beğenmediğinden, kendisinin önceden kaderini tayin ettiği şeyi beğenmemiş olurdu. Allah'ın kararı/hükmü, kötüyü yapmayı yasaklama ve günahkârlara verdiği ceza anlamına gelir. Bu son ifade, Allah'ın kararını/hükmünü O'nun emri ile eşitleyen Mu'tezile ve Hasan-ı Basri'nin öğretisini takip eder.

Hasan-ı Basri ve Mu'tezile'nin etkisi, Kasım'ın eserlerinde insanın fiillerinin kaynağını incelerken de görülür. Kasım'a göre insanın kötü fiillerinin kaynağı, insanın kendisi ve şeytandır (Hasan'ın tezi). Bununla birlikte O, insanın iyi fiillerine atıfta bulunduğu iki farklı anlayışa sahiptir: a. *K. Adl ve't-Tevhid*'te O, insanın iyi ve kötü bütün fiillerinin kaynağı olduğunu düşünür (Mu'tezili tez). b. *K. el-Mesâil*'de iyi ve iyiyi yapmanın Allah'tan olduğunu, ancak Allah'ın emirleriyle çelişen her bir şeyin de insanın bizzat kendisinden kaynaklandığını, Allah'ın o şeyden uzak olduğunu ifade eder (Hasan'ın tezi).

Allah, insanı kötü veya iyi fiili yapmaya zorlayan biri değildir. Mecbur bırakılmış/zorlanmış insanın fiilleri, o insana değil, zorlayana aittir. İnsan fiilini sadece kendi seçimiyle/iradesiyle yaptığında fiili ona ait olur. Bundan dolayı ahlaken ondan sorumludur ve ceza ve mükâfata müstahak olur. Dahası Allah, kötü olduğunu düşündüğü hiçbir şeyi insana emretmez.

Allah, yasakladığı hiçbir fiili onun yapmasını istemez ve yapmasını istediği hiçbir fiili de yasaklamaz ve böyle bir fiili yaptığı için onu kınamaz. Bu, Allah'ın emri O'nun iradesini/isteğini ve onun yasaklamasının da onaylamamasını ifade ettiğini belirten Mu'tezile'nin tezidir.

Sünni kelimciler, Allah'ın insanı kötü yola saptırdığı veya onu doğru yola yönlendirdiği ifade edilen Kur'an ayetlerini, Allah'ın insanda inanç ve inançsızlığı yarattığı veya onlardan birine yönlendirdiği şeklinde anlarlar. Mu'tezile'den etkilenen Kasım, kötü/sapkın yolu gösterme ve doğru yola kılavuzluğun inanç veya inançsızlığa sebep olmayacağını, fakat insanın o yolları takip etmesiyle cezalandırılması veya mükâfatlandırılmasının söz konusu olacağını savunur. İnsanın kötülüğe meyletmesi de, "kötülüğe yönelenin" isminin o kişiye verilmesi anlamına gelir.

İnsanın hür iradesini savunanların maruz kaldığı diğer bir problem, İlahi öngörünün, insanın hür iradesiyle uyumlu olup olmamasıdır.

Kasım şunu söyler: a. Pratikte Allah'ın önceden bilmesi, insanın hür seçimiyle çelişmez. b. Allah'ın önceden bilmesi, Allah'ın bir parçası üzerine emir değil sadece bir hatırlama fiilidir. Kasım'ın çözümü, Hasan-ı Basri'nin Abdülmelik'e yazdığı mektubundaki çözümü ve II. Ömer tarafından Kaderiyye'ye karşı yazılan bir mektupta ortaya konulan bir Kaderiyye grubunun görüşünü takip eder.

Özetle, Kasım hür iradeyi savunur ve bu problemde o genel olarak Mu'tezile'yle hemfikiridir. Ancak o, katı kaderciliği savunan ilk Zeydilerle uyuşmaz. Madelung, Kasım'ın Mu'tezile'yi izlemediği bazı noktaların olduğunu iddia eder. Bu noktalardan biri, insanın fiillerinin Allah tarafından yaratılıp yaratılmaması meselesiyle ilgili olarak Kasım'ın fikrini beyan etmediği iddiasıdır. Madelug kendisi tarafında otantik kabul edilen *K. el-Mesâil*'deki bir pasajı sanki gözden kaçırmış gibidir. Bu pasajda Kasım, açıkça argümantasyonunu Saffat 37/96 üzerine inşa ederek insanın fiillerini kendisinin yarattığını ispat eder.

Sonuç olarak Kasım'ın –yine Mu'tezile'yi takip ederek- “el-Va'd ve'l-Va'id” prensibini doğrudan Allah'ın adaleti ilkesinden çıkardığı ifade edilmelidir. Zira Allah'ın adaleti, ispat edilir, itaatkâra va'di ve mütecevize/asiye de va'di zorunlu olarak Allah'ın adaletinden çıkar. Allah'ın, insanı, mecbur bırakıldığı fiillerinden dolayı veya Allah'ın yapmasını istediği fiillerinden dolayı cezalandırması kabul edilemez. Kasım'a göre bu prensip, İslâm'ın üçüncü prensibidir.

Bölüm IV

İmanın ve küfrün ne olduğu meselesi, ilk dönem müslümanlar arasında pek çok tartışmaları ortaya çıkardı. Bu tartışmalar, müslümanların fırkalara/gruplara bölünmesiyle sonuçlandı. Onların ilki Havâric'ti. Onlar, Ali, Muaviye ve onların taraftarlarını, büyük günahları işlediklerinden dolayı kâfir olduklarını ileri sürdüler/düşündüler. (Büyük günah genel olarak, Kur'an'ın onu işleyeni ahirette cezayla tehdit ettiği fiiller olarak düşünülür). Haricîler'in şiddetli hasımları olan Mürcie, bu fiillerin imanla ilgisi olmadığını, imanın gûnahtan dolayı bozulmayacağını savunur. Hasan'a göre büyük günah işleyen, münafıktır. Mu'tezile'nin kurucusu telakki edilen Vasil'in öğretisi, yukarda ifade edilen üç öğretilerden ayrılmaktadır: Büyük günah işleyen ne mümin ne kâfir ne de münafıktır, o, iki yer arasında bir yerdedir (el-menzile beyne'l-Menzileteyn). Büyük günah işleyen ilk Zeydiler tarafından da kâfiru'n-ni'me/nankör olarak isimlendirilir.

Kasım'a göre iman, büyük günahlardan emniyette/güvende olma anlamına gelir. Fakat bir kimsenin Allah'ı kesin olarak bilmeden O'na itaat etmesini farz etmek imkânsızdır. Bundan dolayı, en büyük günah, O'nun varlığını inkâr etmek veya O'nu bilmemektir. Kur'an'ın bir ayetini inkâr etmek veya Allah'ın elçisini inkâr etmek de bu günahın içindedir. Kasım, *Mes'ele'tü't-Taberiyeyn* adlı eserinde iki tür inkârcı arasında ayrım yapar: a. Yanlış yorumlamadan dolayı ya da sapkın yola düşmeksizin Kur'an'da yazılan bir emri veya ayeti inkâr eden kişi. Böyle bir kişi, mümin veya kâfir olmayıp, iki yer arasında bir yerdedir. b. Allah tarafından vahyedilmiş olan bir emri tanımayan veya inkâr eden kişi. Böyle bir kişi ise, kâfirdir/inançsızdır ve müşriktir/politeisttir. Dolayısıyla *K. Adl ve't-Tevhid*'te, o, el-Menzile beyne'l-Menzileteyni savunan Mu'tezilileri takip eder.

Allah'ı insana benzetme (teşbih) ve kötü şeyleri (zulmü) O'na atfetme, Kasım tarafından politeistlik yani en büyük küfür olarak telakki edilir. Kasım, Allah'ın birliği hususunda imanın temeli olarak teşbihin reddini kabul eder. Teşbihin red-

di, çok önemlidir. Zira mümin, O'nun hakkında istemeyerek teşbihe düşmenin herhangi bir imkânını engellemek için kâfirin/inançsızın fikirlerini bilmelidir. Böyle kâfirlere putperestler/paganlar olarak davranmak müslümanlara yükümlülüktür; müslümanlar onlara karşı savaşmalı ve onları öldürmelidir. Onların eşlerini ve çocuklarını esir almaya, mülklerine el koymaya izin verilir ancak onlarla evlenmek, kestiklerini yemek veya onlarla arkadaşlık yasaklanmıştır.

Diğer kâfirler, zalimler yani yanlış yapanlar veya zulüm edenler olarak isimlendirilirler. Müminler onlara karşı savaşmalı ve onları öldürmelidirler. Bununla birlikte onların eşleriyle evlenmeye izin verilmiştir. Bu kategori üç türü ihtiva eder: 1. Münafıklar. 2. Kalpleri hastalıklı olanlar. 3. Yalan söyleyenler (Murcifün). Münafık terimi, iki şekilde tanımlanır: a. Münafık, sözleri fiilleriyle çelişen olarak tanımlanır; o, büyük günahları işleyendir. Münafığın bu şekildeki tanımı, Hasan-ı Basrî'nin ve ilk Zeydilerin tanımlarıyla uyudur. b. Münafık, küfrü/inançsızlığı kalbinde gizleyip, bir mümin gibi görünendir. Bu Mu'tezilî bir tanımlamadır. Zalimlerin ikinci türü, ki bunlar kalpleri hastalıklı olanlardır, kâfirlerin dostları olan kişiler olarak kabul edilirler.

Bana öyle geliyor ki Kasım'ın kâfirlere karşı tutumunda üç aşama vardır. İlk aşamada o, müminlerden kâfirlerle savaşmalarını ve onları öldürmelerini ister (*K. Katl ve'l-Kitâl*). Bununla birlikte o, müminlerin zayıflığından dolayı kâfirlere karşı başarılı olunamayacağını farkına vardığında kâfirlerin yurtlarını terk etmeyi tavsiye eder. Üçüncü aşama, Kasım'ın bu dünyayı reddetme, zahitlik, dünya nimetlerinden uzak durma tavsiyesinde ifade edilir. Biz Kasım'ın bu tavrının, bu dünyanın adaletsizliklerle dolu olduğu ve bu yüzden onu değiştirmenin mümkün olmadığı sonucuna ulaşmasının bir sonucu olduğunu kabul ediyoruz. Muhtemelen müslümanların zayıflığı durumunda ne yapmaları gerektiğine cevap olan ikinci ve üçüncü aşama, biri dahili diğeri harici olmak üzere iki yönle açıklanan bir aşamayı oluşturur. Harici yön, yanlış yapanların/zalimlerin terkine, dahili yön ise, kişinin arzularını kontrol etmesine ve dünya nimetlerinden uzak durmasına delalet eder. Böylece Kasım, zalimleri terk etmekle yükümlü olan adil kişinin, zulmetmeyi terk etmekle de yükümlü olduğunu söyler.

Kasım'ın bu dünyayı reddetmesi, ona göre İslâm'ın beşinci prensibi olan tahrim-i mekâsib prensibiyle de ifade edilir. Adil olmayan ve zalim idareciler döneminde müslümanlara ticaretle/alış-verişle meşgul olmak yasaklanmıştır. Bu prensip, yolunu Sufiye içinden Mutezile'ye ulaştırır. Bu prensibi savunan Mu'tezilîler, Sufiyetü'l-Mu'tezile olarak isimlendirilir.

Bölüm V

İmamet problemi Kasım'ın düşüncesinde üç yöne sahiptir: a. imam atanmasının zorunluluğu, b. meşru imama delalet eden işaretler, c. Bazı Rafizî anlayışlara karşı münakaşalar. Bu problem Kasım'ın eserlerinde büyük yer işgal eder. İki risale (*K. Tesbîti'l-İmâme* ve *K. el-İmame*) ilk iki yöne ve diğer ikisi de (*K. er-Redd ale'r-Râfida* ve *K. er-Redd ale'r-Rawâfid*) üçüncü yöne tahsis edilmiştir.

Kasım'a göre bir imam tayin etmenin müslüman topluma yüklenmiş bir yükümlülük olduğu üç tür delille ortaya konulur: a. Rasyonel kanıt, b. Kur'an'dan deliller, c. Sünnetten deliller.

İnsanın davranışları, onun hayatını ve mülkiyetini diğer haksızlıklardan/zararlardan korumayı hedefleyen kurallarla kontrol edilir. Bu yüzden eğer kurallar olmasaydı, anarşi olurdu. İnsanlar arzularını tatmin etmek için birbirleriyle savaşır ve bu da insanlığın yok olmasına yol açardı. İmamın fonksiyonu, insanların hayatlarını düzenleyen kuralları onlara öğretmek ve bu kurallara riayet etmelerini sağlamaktır.

Bir imam atama yükümlülüğü, Cuma namazı ve zekâtları dağıtmaya ilişkin iki emirden de dolaylı olarak istidlal edilir. Zira Cuma namazı imamsız edâ edilemez, bir imama ihtiyaç vardır. Aynı husus, zekâtları verme/dağıtma içinde geçerlidir; O da, paraları halkından toplayıp, sonrada onları fakir olanlarına dağıtan bir imamsız icra edilemez.

Kur'an, Allah'ın bazı insanları diğerlerine tercih ettiğine/üstün tuttuğuna açıkça işaret eder. Kasım'ın Âl-i İmrân 3/68'i yorumuna/tefsirine göre Allah, İbrahim'i imam olarak atadı ve Muhammed de İbrahim'in soyundandı. Ancak Kur'an'da bulunan bir imam atama yükümlülüğüne açık delil, sure Nisâ 4/59'dur. Bu (ayet), insanlara Allah'a, O'nun elçisine ve iktidar/otorite sahiplerine (ulu'l-emre) itaat etmelerini emreder. Kasım, otorite sahiplerinin/ulu'l-emrin imamlar olduğunu ileri sürer.

İmamet yükümlülüğünü ispat etmek için Kasım tarafından sadece tek bir hadis kullanılır: "bir imama sahip olmaksızın ölen putperest gibi ölü." "

Kasım, bir imama olan ihtiyacı ispat ettikten sonra imamın kim olacağı problemini incelemeye geçer. İmamın kişiliği açık olmalı ve ona delalet eden işaretler sarıh olmalı ki, hiç kimsenin haksız olarak imameti iddia etme ihtimali olmasın. Üç tür imam vardır (burada imam, toplumu haklı olarak yöneten ve rehberlik eden herkese verilen genel bir isimdir): a. elçiler ve peygamberler (rusul, enbiya), b. vasîler (Avsiyâ) c. peygamberlerin halefleri (hulefâi'l-Enbiyâ), bu sonuncular imamlar olarak da isimlendirilir. İmamları (zikredilen üçüncü tür -c-) ispat/delalet eden işaretler üçtür: a. Muhammed'e akrabalık b. mükemmel bilgelik c. Dindarlık

Kasım, imamın şûrâ tarafından atanması veya toplum tarafından başka bir biçimde seçilmesi gerektiğine ilişkin Zeydî doktrinine, imam seçmeye ilişkin toplumda açık olan bütün yolların ya mümkün olmadığını ya da toplumda zarara yol açacağını iddia ederek karşı çıkar.

Aslında toplumun imamı tanıdığına ilişkin metodu Kasım'ın eserlerinden çıkarmak mümkün değildir. Kasım, sonradan herhangi bir şekilde seçim yapılmaksızın kendini imam olarak ilan etmesi yasaklanmış bir kimse üzerinde halkın büyük bir çoğunluğunun nasıl mutabık olacağı problemine cevap vermez. Biz

Kasım'ın, imamın şahsiyetinin onun saygı duyulan kişiliğinde hiçbir ihtilaf olmayacak derecede üstün olması gerektiğini düşündüğünü ifade edebiliriz.

Bana öyle geliyor ki Kasım, Zeydiyye'nin ne Cârudiyye koluna ne de Butriyye koluna mensuptur. O, hiçbir yerde açıkça Ali'nin Muhammed tarafından atanmış bir vasî olduğunu ifade etmez. Bu bir Cârudî öğretidir. Kasım Butriyye'yi takip ederek fâdil/üstün olduğundan Ali'nin imamete en layık olan olduğunu, ancak Ebû Bekir ve Ömer'in de meşru imamlar olduğunu ifade eder. Bununla birlikte o, imamın toplum tarafından seçilmiş olmasına ilişkin Butriyye'nin fikriyle de uyumsuz. O, imametini ortaya koyma hususunda kılıcını kuşanmanın imamın işaretlerinden biri olduğuna dair Cârudî anlayışla da uyumsuz.

Kasım'ın Râfıza'ya karşı polemikleri şu şekilde özetlenebilir:

a. O, Rafizilerin vasiyet anlayışını reddeder. Rafiziler, insanlık tarihinde hiçbir dönemin vasisiz olmadığını ileri sürerler. Bu anlayışa karşı Kasım'ın temel argümanı, hiçbir peygamberin olmadığı fetret dönemleriyle ilgili anlayışa dayanır. Şayet peygamberler ve vasiler zinciri fasilasız olsaydı, Allah'ın Adem'den sonra insanlığa elçiler ve peygamberler göndermesine ihtiyaç olmazdı.

b. Kasım Rafizileri antropomorfizmle (teşbihle) suçlar. Hişam b. Sâlim'in taraftarları Allah'ı insana benzettiler. Hişam b. el-Hakem Allah'ın ışık olduğuna ya da altı yönlü bir bedene sahip olduğuna inanır. Kasım onların teşbihini, II. bölümde ifade edilen fikirlere göre reddeder.

c. Kasım, Rafizilerin imamları peygamberlerle kıyaslama anlayışını reddeder. Rafiziler, imamın nitelikleri ve filleri açısından Muhammed'e benzediğini, ancak peygamberlik misyonunun olmaması nedeniyle Muhammed'ten ayrıldığını savunurlar. (Buna karşı) Kasım, Rafizî imamlarının takiiyyeyi uyguladıklarını, oysa Hz. Muhammed'in, inancını/inançlarını gizlemek için takiiyye ile hareket etmediğini, aksine öğretilerini va'z ettiğini ve açıkça düşmanlarına karşı savaşmış olduğunu söyler. Bu, imamlarının Hz. Peygambere benzediğine dair Rafizî iddiayı çürütür.

d. Sonuç olarak Rafizî imamlar ahlâksızlıkla suçlanır; Onlar menfaatperest, lüks içinde yaşamaktan hoşlanırlar ve bağlılarına/insanlarına kötü davranırlar.

Bölüm VI

Kasım üzerindeki Mu'tezilî etki, daha önce Strothmann ve Madelung tarafından temas edilmiş bir meseledir. Strothmann, Kasım'ı kadercilere, antropomorfistlere/Müşebbihe'ye ve Mürcie'ye karşı tartışmasında bir Mu'tezilî olarak kabul eder. Madelung, Strothmann'la uyumsuz. Zira o, direk olarak Mu'tezile'den etkilenmiş olup, Kasım'a atfedilen çalışmaların, otantik kabul edilmemesi gerektiği sonucuna ulaşır. Bu nedenle Madelung'a göre, öğretisi bazı Mu'tezilî fikirleri içerse de, Kasım bir Mu'tezilî değildir.

Bir kimse, bazı mevcut kaynaklara göre Mu'tezile'nin beş prensibinin, Kasım'ın eserlerindeki Mu'tezilîlik derecesinin tayini için bir kriter olarak işlev göreceğini

kabul etmelidir. Bu beş prensip, onun eserlerinde bulunur ve onların içinden Tevhid ve Adl, tamamen açıklanır ve tartışılır.

Kasım'ın Mu'tezililiği, onun dünyanın yaratılmışlığına ve Allah'ın varlığına ilişkin delillerinde, hatta Madelung tarafından bile otantik kabul edilen risalelerinde görülen bazı Mu'tezili fikirlerde kendini gösterir. Örneğin; eylemde bulunmak için kendisine kudret bahşedilen bir kimsenin, bir fiili ve onun zıddını yapmaya kadir olan kimse şeklinde tanımlanması fikri gibi.

Dahası Kasım, risalelerinin çoğunda Mu'tezili metotları kullanır; spekülasyon, dilden (Arap dilinden) ve şirden (Arap Şiirinden) delil kabilinden örnekler, müteşâbih ayetlerin muhkem ayetler ışığında yorumlanması gibi.

Özetle, bizim bildiğimiz Mu'tezile'yle tamamen uyuşmamasına rağmen Kasım'ı bir Mu'tezili düşünür olarak isimlendirmek mümkündür. Onun son çalışmaları (örneğin *K. ed-Delil es-Sağîr*) Mu'tezile'den doğrudan etkilenmiştir.

İlk Zeydiler, Mu'tezile'nin muhalifleri olarak bilinir. Onlar katı kaderciliği savunur ve Allah'ın birliğine ilişkin Mu'tezili fikirleri reddederler. Kasım'ın öğretisinin taslağı, Zeydiyye'den etkilenmemiş olarak durur. Muhtemelen o, nifakı inançsızlık olarak tanımlamasında veya büyük günah işleyenleri yani kâfirleri öldürmeyi telkin etmesinde onlardan etkilenmiştir.